

Birinci Dünya Savaşında İran'da Ermeni ve Nesturi Ayaklanması

Doç.Dr. Tohid MELİKZADE¹

Özet: Birinci Dünya Savaşının 28 Haziran 1914'te Avusturya veliahdinin öldürülmesiyle başladığı resmen bilinse de, aslında yıllar önce küresel güçlerin çıkarlarının zıtlığı savaşın temelini oluşturmuştu. Çok geçmeden Osmanlının da bu savaşa girmesiyle Rus-Osmanlı rekabetleri ve savaşın alevleri İran'ı özellikle de Azerbaycan bölgesini de hızla bürüdü. Bu savaşta Ermeniler de kendi çaplarında Hıristiyan tarafına geçerek fiilen Türklerin karşısında durup, küçük müttefik olarak Müslümanlar aleyhine savaşa girdiler. Resmen savaşa giren Rusya, Ermenileri daha önceler 1859'lardan itibaren ilk başta siyasal bazda detekleseler de, daha sonralar Osmanlı'da bulunan Ermeni çetelerine silah gönderdiklerine dair bilgilerimiz vardır. Bu silahlar Rusya'dan Araz nehri kenarına getirilerek uygun zamanda İran tarafına geçirilip Salmas kentinin Osmanlı sınırında bulunan Derik köyünde bulunan kilisede depolanarak geceleyin Ermeni çetelerinin teslim ediliyordu. Yıllar boyu Tiflis-Erivan-Culfa-Salmas-Van hattında silah sevkiyatının yapıldığı İran'ın resmi belgelerine de yansımıştır.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, İran, Azerbaycan, Ermeni, Nesturi.

Abstract: Although it is known that the first world war began on 28 June 1914 in the death of the Austrian crown prince, the opposition of the interests of global powers years ago led to war. Not long before the Ottomans entered this war, the Russian-Ottoman rickshaws Iran, especially Azerbaijan . In this war, the

¹ Azeran Araştırma Merkezi Başkanı, Urmiye.

İran'da Ermeni-Nesturi Ayaklanması

Armenians also entered the Christian side in their own right. They entered the war against the Muslims as a small ally.

Armenians, who officially entered the war, have been informed that since 1859, they have tried on political basis and sent weapons to the Armenian gangs in the Ottoman Empire. These weapons were brought to the side of the Araz river from Russia and passed to the Iranian side at the appropriate time and brought to the church in the village of Derik on the Ottoman border of the city of Salmas and passed into the hands of the Ottoman Armenian gangs at night. For years, Iranian official documents of arms shipments in the Tbilisi-Erivan-culf Salmas-van line have been reflected.

Key Words: Worl War I, Iran, Azerbaijan, Armani, Nasturi.

İran'da Ermeni Taşnakların Faaliyeti

İran'da ilk Taşnak çetesini örgütleyenlerden biri olarak Tigran Stepaniyan adlı eski Deruşak çetesinin militanını söyleyebiliriz. Önce Tebriz'e gelen Stepaniyan 1891'de küçük bir silah montajı yapan fabrika kurarak Taşnakların silah ihtiyaçlarını karşılamaktaydı. Bu faaliyetler Osmanlı istihbarat teşkilatının gözünden kaçmamıştı. Nitekim aynı yıllarda Salmas'ın Derik köyünün kilisesinde rahip gibi çalışan, ama aslında Taşnak teroristi olan bu şahıs, Osmanlı istihbaratı tarafından tespit edilerek 21 Haziran 1894'te o ve digger teröristler etkisiz hale getirilmişler.

İran'da Misyonerlerin Faaliyetleri

İran'da özellikle Azerbaycan bölgesinde Osmanlı'ya karşı senaryo farklı bir boyut kazanmıştır. Osmanlı'ya karşı silahlı çetecilik yönü ağır basarken, Azerbaycan'da misyonerliğin kültürel yönleri ağır basmaktadır. İngiltere'den Amerika'ya, Fransa'dan Rusya ve İsveç'e kardar birçok ülkeden onlarca misyoner gurubu sözde kültür ve eğitim mesleklerine göre okul, sağlık ocakları vs. müesseseler kurmaya başladılar. 1886'dan itibaren Salmas'ın Heftvan köyünde Ermeni okulu ve 1882-1892'ye kadar başka yerlerde 5 okul misyonerlerce açılmıştır.

Doç.Dr. Tohid MELİKZADE

İran Dışışleri Bakanlığı arşivinde Ermeni çetelerinin Osmanlı'ya saldırıcı şekilde hazırlandığına dair raporlar bulunmaktadır. Bu bilgilerin Osmanlı devletiyle paylaşılıp paylaşılmadığına dair herhangi bir bilgimiz yoktur. 5 şubat 1898 tarihli belgelere göre, Ermeni çeteleri Osmanlı sınırlarında bulunan Salmas köylerinde toplanarak ilkbaharda Van vilayeti sınırından Osmanlı topraklarına saldırı planladıklarına dair bilgiler verilmiştir.

Salmas'tan İran Dışışleri Bakanlığı'na giden 10 Haziran 1899 tarihli rapora göre, 24 Ermeni çetesi Saray bölgesinde Karahisar mahallinde kuşatılmış, ikisi etkisiz hale getirilirken, kalanı kaçmıştır.

3 Şubat 1902 tarihli belgeye göre, Osmanlı devletine bağlı Kars şehrinde yaşayan Ermenilerden bir kısmı İran'a gelip yaşamak istediklerini resmen beyan etmişler. Kars'ta bulunan İran baş konsolosunun İran Dışışleri Bakanlığı'na gönderdiği raporuna göre, İran şahı Muzaffereddin Şah söz konusu Ermenilerin zararsız olduklarını bildirerek, İran'a yerleşmelerini ve vergi vermelerini uygun bulmuştur. Daha sonralar bu tip kararların ne kadar yanlış olduğunu açıkça görmekteyiz.

Osmanlı tebaası sayılan Ermenilerin İran arazisine gelip Salmas, Urmiye, Hoy ve Azerbaycan'ın batı bölgelerinde yerleştiklerine dair İran Dışışleri Bakanlığı arşivinde en az 24 adet resmi mektup bulunmaktadır.

İran Azerbaycan'ına gelip yerleşen Ermeniler daha sonralar digger Ermeniler ve onları destekleyen güçlerin yardımıyla 1918'de İran Azerbaycan'ında büyük katliamlar gerçekleştirmişler.

Bu Ermenilerin bir kısmı da ABD'ye gidip orada yaşamayı tercih ettiler. Birinci Dünya Savaşında Amerika'da genel seferberlik ilan edildikten sonra savaşa çağırılan Ermeniler bu sefer oranın vatandaşlığından çıkıp tekrar İran vatandaşlığına girmek istediler. Bu konu üzerine 6 Şubat 1905'te Urmiye meslehetgüzari İran Dışışleri Bakanlığı'na muraciat ederek bu olay karşısında ne yapıp yapmayacaklarını sormuştur. İran Dışışleri

İran'da Ermeni-Nesturi Ayaklanması

Bakanlığı geçen yıllarda gerek Osmanlı'da gerekse İran'da Ermeni mezalimini göz önünde bulundurarak bu tip insanları tekrar İran vatandaşı olarak kesinlikle kabul etmeyeceklerine dair resmî bir mektup yazıp ilgili makamlara iletmiştir.

Birinci Dünya Savaşına katılan İran Ermenileri savaş başlamadan önce Rus, Fransız, İngiliz ve Amerika konsolosluklarıyla istişarede bulunarak topyekün Osmanlıların aleyhine topladılar, hatta resmen savaşa bile girdiler. Birinci Dünya Savaşında Osmanlı karşıtı Ermenilerin düzenli asker sayısı şöyleydi:

Salmas'ta bulunan Taşnak Örgütü mensubu 1000 kişi

Maku etrafında bulunan Antranik'e bağlı kuvvet 3000 kişi

Doğubeyazıt'te 8000 kaçak Ermeni

Bu silahlı kuvvetler Rus ordusunun bünyesinde örgütlenip Rusya ve Osmanlı topraklarından kaçan Ermenilerle birlikte toplam 250 bini buldu.

Rus himayesini kazanan yerel Ermeni kuvvetleri Urmiye ve Salmas'ta pervasızca zulmetmeyi esirgemediler. 1914 Aralık sonlarında Osmanlı ordusunun Urmiye'ye yaklaşması sonucu Rus ordusu Urmiye'yi tahliye etmek zorunda kaldı. Rus ordusuna yardımdan hiç ne esirgemeyen Ermeni ve Nesturiler de şehri terk etmek zorunda kaldılar. Kışın soğuk günlerinde Urmiye'yi terk eden Ermenilerin durumu hayli korkunçtu. Onların bu durumu yerli Türkleri de insani açıdan çok rahatsız ediyordu. Ne yazık ki Hıristiyanlar sebepsiz olarak dış ülkelerinin aleti olmuşlardı.

Ciloluk Adlı Facia

Yaklaşık on bine yakın çoluk çocuk ve silahlı Ermeni gerekli olan şeyleri yanlarına almadan sadece kendi akibetlerinden korkarak Urmiye'yi terk ettiler. Yaptıklarından korkan ve İran Azerbaycan'ını terk eden Ermeniler ve Cilolar bu defa Amerika ve Avropadaki gazetecilerin haberlerine yem oldular ve durumları hakkında yalan ve iftiralar yazılmaya başladı. Ciloların dinî lideri

Doç.Dr. Tohid MELİKZADE

Marşimon'un kardeşi Polşimon yaz 1915'ten itibaren psikolojik savaşı üstlenerek her gün Amerika gazetelerine yalan haber ve raporlar gönderiyordu. Filip Brice adlı başka bir gazetece ise Londra'da yayımlanan ACASR adlı dergide bu gibi iftiralar yayınlıyordu. Daha önce bölgeden özellikle İran'dan Amerikaya göç eden Ermeni ve Nesturiler de bir lobi oluşturarak kaçan Ermenilere "American Commision For Armeian and Syrian Relief" adlı yardım komitesi kurdular. Bu komite dünyanın dört bucağında Ermeniler için malî yardım toplayan aktif komitelerden biri sayılmaktaydı. Ne yazık ki Osmanlı Nesturileri de Hıristıyan ittifakına girmeye çoktan başlamıştı.

Mayıs 1915'te Nesturiler kaç günlük bir toplantı sonrası Van Valisi Cevdet Bey'e bir telegraf çekerek harp ilan ettiler. Bu toplantıya katılanların bir kısmı kendi durumlarının gerçeğini fark ederek Osmanlı'yla savaşmaya razı olmadılar ve nihayet toplantıdan birkaç gün sonra öldürüldüler.

Nisan 1915'te Dilman savaşından sonra Osmanlılar Rus ordusu karşısında yenilgiye uğrayarak tüm Azerbaycan'ı terk etmek zorunda kaldılar. Böylece bölgenin tamamı Rusların eline geçmiş oldu. Rusların egemenliği demek Ermeni Nesturilerin bölgede egemenliği demektir. Bu ağır olaylar ve Ermenilerin zulmü birkaç tarih kitabına, hatta İran'ın resmî belgelerine yansımıştır.

Bu sıralarda Rusya ve Osmanlı'dan Azerbaycan'ın batı bölgelerine kaçan *kaçak* denilen Ermenilerin zulümlerinin önünü almak ve bölgeyi düzene sokmak amacıyla Urmiye'de Hıristıyan ve Müsulmanlardan oluşan Sulh Meclisi kuruldu. Ne yazık ki bu meclisin kararları Rusların baskısı altında kalarak tamamıyla Türklerin aleyhine oldu.

Ağustos 1915'ten itibaren 6 ay boyunca Azerbaycan'ın batı bölgelerinde, özellikle Urmiye ve Salmas'ta soykırım yapıldığına dair ciddî raporlar mevcuttur. Urmiye Valisi Muizzuddevle'nin resmî raporları o zamanlar Ermenilerin ne kadar insan öldürdükleri ve bilgeyi talan ettiklerini göstermektedir.

İran'da Ermeni-Nesturi Ayaklanması

Eskiden beri Amerika ve Avrupa'dan Ermenilere gelen yardımlar devam ediyordu. Persian War Relief Comitee adlı bir örgüt Nesturilere yardımda bulunan görünürde hayırsever bir örgüttü. Robert Speer adlı bir Amerikalı, Persbitiriyen fırkasının yardımıyla bu örgütün başındaydı. Bu komitenin Newyork şubesinde İshak Yunan ve Abraham Yunan adlı kişiler yardım toplama ve İran'a gönderme işleriyle ciddi şekilde ilgileniyorlardı. Onlar savaş esnasında İran'dan Ermeni ve Hıristiyan haberlerini İngilizce olarak gazete ve dergilerinde yayımlıyorlardı.

James Bryce, Arnold Towinbee ve başkaları da bu komitede çalışıyorlardı. Bu komite hatta bir çok Nesturi ve Ermeni'yi masraflarını karşılamak suretiyle Amerika'ya götürüyordu.

Kasım 1917'da ABD Cumhurbaşkanı Wilson da Ermeni ve Nesturilere yardımda bulunmak için bir açıklamada bulundu.

Savaşın sonlarına doğru 1917 Bolşevik ihtilali Rusya ile birlikte İran Azerbaycan'ını da bürüdü. Osmanlı sınırında duvar gibi örülen Azerbaycan'daki Rus askerleri çatlamaya başladı. Rus askerleri savaştan çıkarak kendi ülkelerine dönmek isteyince yerlerini doldurmak için İngiliz ve Fransızlar, Osmanlı'ya karşı tekrar bir Hıristiyan güç oluşturmayı planladılar. Urmiye'de Bolşeviklere karışmayan ve genellikle Beyaz Rus adlanan Rus Konsolosu Nikitin de bu kuvvete yardım etmekten çekinmedi. Nikitin Urmiye merkezli kurulan bu silahlı kuvvetlerin gücünü şöyle açıklıyor: Rus generalı Kozmin komutalığında:

Nesturilerin kara kuvveti 4 alay; Ermenilerin kara kuvveti 2 alay; 4 top taburu; 300 atlı 1 alay, uzun namlu silahlı çok sayıda gönüllü Cilo, 3 Fransız subayı, 30 astsubay.

Bu ordunun masraflarını da Fransızlar 20,000 Frankla ve İngilizler yeterli miktar parayla karşıladılar. O dönemde Urmiye'de bulunan misyonerlerden Mr. Şedd adlı bir şahıs Urmiye ahalisinin de bu teşkilatta bulunmasını önerdi, fakat Urmiye Türkleri bunu reddettiler. 1918 Ocak ayının sonlarında Urmiye'nin kuzey bölgelerinin tamamı Hıristiyanlar tarafından işgal edildi.

Doç.Dr. Tohid MELİKZADE

Şubat 1918'de Hıristiyanlar Urmiye'de polis kuvveti oluşturarak halkı kontrol etmeye başladılar. Her gün Urmiye çarşısı ve sokaklarında Hıristiyanlar tarafından (onların bir kısmı Anadolu'nun Cilo dağları etrafından geldikleri için yerli ahali onlara Cilo diyordu) yağmalama ve insan öldürme haberleri geliyordu.

20 Şubat 1918'de 50'ye yakın Urmiyelinin hiçbir sebep olmadan öldürülmesiyle katliamın ilk sinyali geldi. Gerçi Hıristiyan polisi katil Ciloları kurtardı, fakat Urmiye Hakimi İclalülmülk yabancı devletlerin konsoloslarına nota verdi. Bu nota etkili olmadı ve 22 Şubat'tan itibaren 3 gün boyunca Urmiye ahali Hıristiyanlar tarafından katliama edildi. Top ve silah sesleri her yerden duyuluyordu. Alev; duman her yerde görünüyordu. Kadın, çocuk sesi her yerde duyuluyordu. Cilolar kimseye acımıyorlardı. 3 gün süren katliamda Urmiye ahalisinden en az 20 bin kişi öldürüldü. 25 Şubat'ta Hıristiyanlar tarafından Müslümanların silahsızlaştırılması başladı. 48 saat içinde tüm Müslümanların silahları toplanıp Cilolara verildi. Böylece Azerbaycan'ın batısı resmen Ciloların veya kuva-yi müsellehin eline geçti. Hıristiyanlar Urmiye'yi zapt ettikten sonra Urmiye'nin kuzeyinde bulunan Salmas kentini de işgal etmek istediler. Ciloların lideri Marşimon Salmas'a gitti. Orada İngilizlerin emriyle Kürt ağası Simko'yla ittifak kurmak için görüşmek istedi. 16 Mart 1918'de Salmas'ın yakınlığında bulunan Köhneşehar'de bu tarihî görüş gerçekleşti. Bu görüşmede Marşimon tüm Azerbaycan'ı almak için Simko'dan suvari istedi. Simko da bu isteğe olumlu yanıt verdi. Ama bu anlaşmadan sonra 16 Mart 1918'de Simko yanlıları Marşimon ve onun yakınlarını öldürdü. Cilolar bu olayları duyunca Salmas, Urmiye ve Köhneşehar'ı yerle bir ettiler ve kalan Müslümanları da birkaç gün içinde öldürdüler. Müslümanlar 21 Mart Nevruz Bayramına katliamla girdiler. Hıristiyanlar 1 Nisan 1918'de Urmiye yakınlığında bulunan Kahramanlı Kalesini kuşatıp oradakileri öldürdüler. 3 Nisan 1918'de Salmas'ı tekrar ele geçirip insanların birçoğunu katlettiler. Her gün Azerbaycan ahalisinden yüzlerce insan öldürülüyordu. 2 Haziran'da Urmiye Valisi

İran'da Ermeni-Nesturi Ayaklanması

Azimossaltana Hıristyanlar tarafında öldürüldü. 28 Haziran 1918'de Askerabat Kalesi kuşatılıp tüm ahali öldürüldü. 21 Haziran 1918'de Ermeni komiteçi Andranik, Hoy kentini kuşattı. Onun niyeti Hoy kentini almakla güneyde bulunun Cilolara ve İngilizlere kavuşmaktı. Ama bu işi başaramadı ve yenildi. Onlar yüzlerce ölü vermekle Culfa yoluyla Erivan'a doğru kaçtı.

Osmanlıların Azerbaycan'a girmesiyle Cilolar yavaş yavaş Salmas'tan Urmiye'ye doğru kaçmaya başladılar. Bu geri çekilmede İngilizlerin büyük rolü vardı. İngilizler Ciloların güneyde bulunan İngiliz kuvvetleri kışlarına doğru geri çekilmelerini emretmişti. Nihayet Azerbaycan'ın batı bölgesi Temmuz 1918'de Osmanlı ordusunun Azerbaycan'a gelmesiyle kurtarıldı.

Osmanlılar Salmas ve Urmiye'ye girdikleri andan itibaren halkın sevinciyle karşılandılar.

Azerbaycan'ın batısında Ermeni ve Nesturilerin hakimiyeti altı ay sürdü. Bu altı ayda en az 150,000 Türk katledildi, tarlalar talandı, köyler yıkıldı ve birkaç yıla kadar bu dehşetli katliamın izleri silinmedi.

Bölgede nüfusun azalması nedeniyle İran devletinin Ermeni mezaliminden Kafkasya'ya kaçan Türk ailelerin burada yerleştirilmesine karar vermesiyle binlerce aile Urmiye, Salmas ve Azerbaycan'ın batı bölgelerinin tahrip edilmiş köy ve kentlerine gelip yerleştiler.

İran'da Bulunan Katliam Belgeleri

İran Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya, Osmanlı ve İngiltere'nin işgaline maruz kaldığı için gergin bir durmdaydı. Azerbaycan bölgesi ise geçmiş devlet geleneğinden yararlanarak nisbî otoritesi olan ve arşivlenmeye meyil gösteren bir bölgeydi. Bu yüzden o dönemdeki olaylardan birçok belge günümüze kadar gelip çatmıştır. Birinci el kaynakların bir kısmı şöyledir:

Mutemidü'l-Vizare'nin Günlük Raporları

Doç.Dr. Tohid MELİKZADE

Arşiv Belgeleri (Meclis ve Dışişleri Bakanlığı Raporları)

Muhammed Temeddün'ün Kitabı

Serzemin-i Zerdüşt

Rus Konsolosu Nikitin'in Anıları

Celil Bahşipur'un Anıları

Azerbaycan'ın 18 Yıllık Tarihi Kitabı

Muizzüddeve'nin Anıları

Sonuç

İran'ın Azerbaycan bölgesi 1914'te Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni ve Nesturiler tarafından katliama uğrayarak en az 6 ay dehşetli anlar yaşamıştır. Bu acı olaylar sonucunda yüz elli bine yakın Türk katledilmiş ve milyonlarca kişi mali zarara uğramıştır.